

Psychoanalyse: curieus en complex

In: Kinet, M. (2016). Psychoanalyse: curieus en complex. In: Kinet M., Thys M. (Eds.), bookseries: Psychoanalytisch Actueel, vol: 23, *Psychoanalytische praktijk tussen onbewuste en wetenschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers, 19-42.

Fragments are the only forms I trust
Donald Barthelme

Mark Kinet

Curieus

Tot een stuk na de tweede wereldoorlog was de psychoanalyse helemaal in. Zo was zij bijvoorbeeld de belangrijkste behandelfilosofie binnen de psychiatrie. In de woorden van Bruno Bettelheim (1983 p 40): *‘Just as the curing of physical illness was that of medicine’*. Nog in de sixties en seventies was er de hoogtijd van het freudomarxisme van Reich en Marcuse. Portretten van Freud hingen broederlijk naast die van Che Guevara, Karl Marx, Lenin of Mao. De sfeer van seksuele en andere revolutie was in vele slaap- en studentenkamers op te snuiven. Behalve op de maatschappelijke, drukte de psychoanalyse bovendien een belangrijke stempel op de wetenschappelijke wereld. Ze was het meest toonaangevende verklaringsmodel dat met haar ‘universeel zuur’¹ de meest diverse psychologische en culturele fenomenen had aangetast, net zoals dit momenteel met de neuro- en de evolutiebiologie het geval is.

Ik zal dan ook zeker niet de enige tiener geweest zijn die in die jaren teksten van en over Freud begon te lezen. Het was een heuse openbaring. Zowel om de diepte waar deze teksten doordrongen als om de breedte die ze bestreken. *Size does indeed matter*. Blijkbaar wist de psychoanalyse veel over de complexiteit van gevoelens te vertellen. Ze ademde het parfum van het verbodene maar ze leek ook heel wat sleutels te bevatten om eigen en andermans verborgen of geheime kamers te ontsluiten. Het is een kip en ei kwestie maar tot op vandaag dank ik mede aan haar een wel heel curieuze roeping. Ze zorgt ervoor dat ik me in mijn (nochtans voltijds) klinisch werk nog geen seconde heb verveeld. De volgende uitspraak van Dorothy Parker past dan ook zeker in het psychoanalytische kraam. *‘The only cure for boredom is curiosity. For curiosity there is no cure.* En zijn we niet vooral benieuwd naar dingen die we niet begrijpen of die in min of meerdere mate buiten de rede vallen? Is het zelfs niet vaak precies wat niet kan verklaard of uitgelegd worden dat er voor ons werkelijk toe doet? We kunnen niet bepalen waarom maar ons leven lijkt zelfs rond dergelijke ondoorzichtige zaken te draaien!

¹In een bekende formulering van Daniel Dennett (1995) over het neo-Darwinisme.

groep, in koppels en families en in ambulante of (bijvoorbeeld onder vorm van klinische psychotherapie) in semi-residentiële en residentiële settings. Naast de interpretatie erkent zij het psychotherapeutische belang van ontwikkelingshulp die middels veiligheid, steun, symbolisatie en mentalisatie binnen de therapeutische relatie wordt geboden.

Velen menen dat psychoanalyse slechts zou bestemd zijn voor kapitalistische navelstaarders met luxeproblemen. Uit onderzoek (bijv. Doidge e.a., 1994) blijkt nochtans dat de meeste patiënten slechts bij analytisch therapeuten belanden na een (soms lange calvarie-) weg doorheen eerdere kortdurende, symptoom- en/of oplossingsgerichte hulpverlening. Harry Mulisch zei ooit spottend in een interview dat haar beoefenaren zich als contactgestoorde intellectuelen gedragen. Ze hanteren bovendien een onbegrijpelijk want esoterisch discours dat zich wel erg *far from the madding crowd* begeeft. Het is een euvel waaraan een aantal hedendaagse psychoanalytische bestsellers zoals Adam Phillips, Darian Leader of in onze contreien Paul Verhaeghe me dunkt met veel succes weten te ontsnappen.

Stirb und werde

Met een knipoog naar Mark Twain noemde Freud de berichten over zijn dood reeds sterk overdreven. Of hij is al meermals als een fenix uit zijn as verrezen: een eigenzinnige interpretatie van Nietzsche's *Ewige Wiederkehr*, zijn filosofische voorganger. Verwijzend naar een ondertitel van een van de boeken uit de reeks Psychoanalytisch Actueel² is de psychoanalyse ondanks haar onrustwekkende verdwijning misschien juist springlevend. Ze is dan ook niet reëel in crisis, maar worstelt met een hardnekkig slechte reputatie.

Per definitie kan of zal zij natuurlijk nooit tot de mainstream of tot de hegemonie van het establishment behoren. Is en blijft haar handelsmerk niet een semi-clandestien bestaan op het scherp van de snede? Ze kenmerkt zich door een radicalisering van het spreken en het subject en nodigt wie er zich aan waagt uit zijn eigen uitzondering te produceren. Niet de klappen vanwege de farmacotherapie of gedragstherapie of van de geprotocolleerde *managed care* veroorzaken mijns inziens haar apegapen. Haar probleem is misschien veeleer dat ze niet langer wordt gepercipieerd als een avant-garde ideeëngoed. Ze vertoont tekenen van gerontocratie en arteriosclerose, sluit zich op in een retoriek die de meeste jongeren blijkbaar niet meer aanspreekt.

De psychoanalyse heeft ook haar hand inzake diverse psychopathologieën (zoals bijv. autisme en psychose) wat overspeeld. Ze maakte er onrechtmatige aanspraken op therapeutisch monopolie. Ze is gewoon zich te beroepen op autoriteitsargumenten en te verwijzen naar apocriefe en/of canonieke teksten die ze als een soort Heilig Schrift behandelt. Ze drukte zich vaak al te geringschattend uit over diverse andere vormen van geestelijke gezondheidszorg en liet volgens Nobelprijswinnaar Eric Kandel (1998, 1999) hooghartig na wetenschappelijke bewijzen te produceren. Al is *lack of evidence* natuurlijk geen *evidence of lack*.

Nu psychiatrie en psychologie beginnen terug te komen op een biologisch en gedragsmatig reductionisme, nu de neurowetenschap erkent en zelfs aantoonde dat levenservaringen hun plastische invloed hebben op neurofysiologie en -anatomie, nu de gedragstherapie meer rekening houdt met

² Jef Dehing (Red.) 'Hysterie en psychoanalyse. Springlevend ondanks onrustwekkende verdwijning' (2007)

dynamisch. Ze is wezenlijk fictief en evolutief. Ze wordt ook voortdurend geredigeerd vanuit een *present remembering context*.

In therapie wordt de patiënt zich gaandeweg bewust van de onzichtbare bril van de overdracht. Hij gaat zich realiseren dat zijn blik op zichzelf, op anderen en op de wereld is gekleurd door zijn geschiedenis, angsten en fantasieën. De analyticus op zijn beurt wordt geliefd, gehaat, benijd, begeerd, geminacht, vermeden, bespot of bekritiseerd. Ondertussen behoudt hij zijn sereniteit en blijft hij professioneel zijn rol spelen. Deze wordt wel eens vergeleken met die van de hofnar: de enige mond uit wie de Majesteit (in dit geval het Ik) minder prettige waarheden aanvaardt.

Wel weet je nooit helemaal op voorhand hoe het zal uitdraaien. Welke hordes zullen worden genomen, hoe en wanneer? De spreekruimte ontpopt zich tot een soort theater waar zich nooit twee dezelfde opvoeringen afspelen. Het is er vooral een kwestie van afstemming. Dit maakt het werk – hoe lastig ook – interessant, prikkelend en/of uitdagend. Het is waarschijnlijk een van de redenen waarom veel psychoanalytisch therapeuten met onverminderde geestdrift nog tot ver na hun gerechtigde pensioenleeftijd blijven voort werken. Dat betekent natuurlijk niet dat ze er allemaal even jong blijven uitzien!

Aspecifiek en specifiek

Auteurs als Klein, Winnicott en Bion komt de eer toe het psychopathologische gebied voorbij de neurose alsook het *infans* in de patiënt te hebben verkend. Zij hebben zodoende de psychogenetische en psychodynamische grondslagen geanalyseerd van factoren die in elke therapeutische onderneming een belangrijke rol spelen. Daarnaast hebben ook de *developmentalists* (René Spitz, Margaret Mahler, Daniel Stern, Robert Emde) heel wat onderzoeksgegevens geproduceerd die licht werpen op wat zich in de eerste levensfase afspeelt (zie bijv. Vliegen en Leroy, 2001). De integratie van hun aller inzichten en concepten zorgt ervoor dat de psychoanalyse met betrekking tot de aspecifieke therapeutische factoren over evenveel woorden beschikt als de eskimo's er hebben voor sneeuw.

Bijvoorbeeld empathie is in elke vorm van hulpverlening cruciaal, maar vanuit psychoanalytisch oogpunt waarschuwt Lacan voor een te *verstehende* houding. Tegenover het emotioneel begrip dat hij als *illusoir* ontmaskert promoot hij het rationalisme. Welke particuliere wetmatigheden liggen aan de basis van wat soms precies aan empathie en begrip *ontsnapt*. Psychische fenomenen kunnen niet goed geanalyseerd worden door affectieve identificatie met de betrokkene maar slechts via de synchroon en diachroon te contextualiseren betekenaar in de betekenaarsketting. De symbolische orde wordt gekenmerkt door het feit dat er geen vast verband bestaat tussen de betekenaar en het betekende. Duidlijkst komt dit tot uiting in de droomanalyse, waar betekenis niet vooraf in een soort droomlexicon gegeven is. De in het procedureel geheugen vastgelegde gehechtheidspatronen fungeren bij wijze van spreken als een soort *solsleutel* voor de notenbalk. Ze zetten de affectieve toon waarbinnen betekenaars resoneren die slechts in de context van de levensgeschiedenissen de totale overdrachtssituatie (Joseph 1985) kunnen worden geduid.

Van bij het eerste contact is er dan een aspecifieke of generische en een specifieke agenda. De aspecifieke heeft te maken met de opbouw van een veilige relatie die immers noodzakelijke voorwaarde is voor en belangrijk therapeutisch agens binnen elke therapeutische ontmoeting. De

menselijks ons vreemd. In een gelukkig neologisme spreekt Tomas Geyskens niet alleen van een polymorf pervers maar ook van een polymorf pathologisch wezen (2001).

De psychiatrie verwijst zoals de geneeskunde (als toegepaste natuurwetenschap) naar een algemeenheid, terwijl de psychoanalyse op zoek gaat naar de particuliere wetmatigheden die in hoofde van de patiënt aan psycho(patho)logie ten grondslag liggen. Het analytisch proces verloopt proefondervindelijk en leidt tot evoluerende en steeds preciezere hypothesen en theorieën over psychogenese en psychodynamiek. De diverse analytische concepten en complexen fungeren daarbij als op elkaar liggende kaarten om wegwijs te geraken uit gebied en *onland*. De kaart is echter nooit het gebied. De geoefende wandelaar richt zich op en kijkt met zijn eigen ogen.

Freud (1916-1917) had een aantal opvattingen over psychiatrie die vandaag nog steeds (of opnieuw) opgaan. Toen en nu kennen veel psychiaters te weinig van psychoanalyse en veel psychoanalytici te weinig van psychiatrie. De psychiatrie kon en kan weinig psychopathologische verschijnselen inhoudelijk verklaren. Ze kan misschien wel verklaren *dat* iemand symptomen ontwikkelt maar niet *welke* symptomen. Ze heeft geen zicht op de betekenis van verschijnselen. *‘Nihil est sine ratione’* ofwel niets zonder reden is nochtans een klassiek wetenschappelijk uitgangspunt. Het is Freuds verdienste erop te attenderen dat zelfs alledaagse en/of universele verschijnselen zoals de droom of verspreking *met reden* een bepaalde inhoud of betekenis hebben.

In zekere zin beleven we vandaag ook de heropleving van Wilhelm Griesinger's opvatting: *‘Geisteskrankheiten sind Gehirnkrankheiten’*. We zijn ons brein of anders gezegd: *we are losing our mind*. Zoals de beroemde neuroloog Oliver Sacks (1984) het nochtans zegt: *‘Neuropsychology is admirable but it excludes the psyche’*. Hij weet waarover hij het heeft want hij is wereldrecordhouder psychoanalyse die hij immers gedurende welgeteld 46 jaar heeft voortgezet. Ziedaar – en passant en uiteraard op speelse wijze – een klap in het gezicht van wie kortdurende therapie bepleit.

Freud vergeleek de psychiatrie met een bedriegster, die de patiënt meer geeft dan ze bezit. Hij ging zich dan ook gaandeweg onthouden van elke materiële act. Ook schortte hij elk vooraf bestaand weten op. In plaats van te kijken naar een object dat moet behandeld worden, ging hij zo onbevangen mogelijk luisteren naar het spreken van het subject, de psychisch lijdende mens. Hij hanteerde een soort socratische onwetendheid, een *docta ignorantia*. Hij hield zich op een slimme manier van den domme. Zo kan het spreken voor de patiënt een scheppende act worden. Het onbewuste komt aan het woord. Het blijkt een weten te bevatten dat de zich herhalende patronen van ons leven kan sturen en ons bestaan kan beknotten.

Het symptoom

Voor de geneeskunde is het symptoom een ziekteken dat zo snel mogelijk moet verwijderd worden. Liefst *‘cito, tuto et iucunde’*, dit wil zeggen snel, op betrouwbare wijze en met minimale hinder voor de patiënt. Voor de psychoanalyse is het symptoom iets helemaal anders. Het is een onwillekeurig verschijnsel, dat zich herhaalt, waarvan de patiënt de betekenis niet begrijpt, dat hem een vraag doet stellen aan de ander en dat zowel aanleiding geeft tot lijden als tot een vreemd of (zoals dat heet) ‘zieklijk’ genot. Hieruit volgt dat volgens de psychoanalyse het symptoom niet

(Lacan) en decontextualisering (Verhaeghe). De psychoanalyse is nochtans bij uitstek een *'science du particulier'*. Zoals het klokje thuis tikt, tikt het nergens. Daarom is iedereen precies anders getikt.

Psychoanalyse en filosofie

De psychiater is verplicht tot een oncomfortabel spagaat tussen geesteswetenschap en natuurwetenschap (Nieweg, 2005). Als *'scientist-practitioner'* beweegt hij zich bovendien tussen wetenschap en kunst of kunde. Thys omschrijft het psychoanalytische vakgebied anderzijds als een klinische epistemologie (1988 p88) en haar streefdoel als het 'beter worden van waarheid' (Thys, 2006): een activiteit die zich afspeelt tussen geneeskunde en filosofie. Het ware dient dan welteverstaan duidelijk onderscheiden te worden van het juiste. Het gaat niet over de veralgemeenbare en objectiveerbare empirie van elementaire deeltjes, maar over de particuliere en subjectieve drijfveren die bijvoorbeeld Michel Houellebecq (1999) leidden tot het schrijven van zijn gelijknamige roman.

Filosofie is denken zonder bewijzen of alleszins denken voorbij weten en wetenschap³. Het is een discursieve praktijk door middel van vertogen en redeneringen waarbinnen men zich gehouden voelt aan de regels van ratio, kennis en ervaring. Ze wordt ook wel de kunst van de rede genoemd. Maar kunst heeft (zoals het onbewuste) geen boodschap aan redeneren. Haar discours is instabiel, tegenstrijdig, verwarrend en tegelijk frustrerend en fascinerend. De wetenschap heeft dan weer aan de levende en beleefde werkelijkheid van het leven geen boodschap. Door haar streven naar objectiviteit en meetbaarheid eclipseert zij elke subjectiviteit. Ze huldigt in een formulering van Thomas Nagel *'a view from nowhere'*⁴.

Het raakvlak tussen psychoanalyse en filosofie is duidelijk. Patiënt is min of meer van de wijs en zoekt onder andere hulp om uit zichzelf wijs te geraken⁵. Wijsbegeerte is in die zin een evidente drijfveer van de psychoanalyse net zoals voldoende waarheidsliefde aan hun beider streven ten grondslag ligt. Freud behoort zoals Schopenhauer, Nietzsche of Marx tot de filosofen van het wantrouwen. Samen met Heidegger kunnen zij (en niet Derrida) misschien beschouwd worden als de eerste deconstructivisten. In de *Timaeus* van Plato is de mens nog een plant met zijn wortels in de hemel. In het voorwoord van *De vrolijke wetenschap* stelt Nietzsche (1882) dat elk idee niet vanuit de hemel maar vanuit het lichaam vertrekt. Het is het begin van een *'Abbau'* van de Metafysiek en de start van een genealogie die het probleem van de waarheid niet legt bij het object, maar bij het subject. Niet waarover maar *van waaruit* wordt de (zagezegde) waarheid gesproken?

De psychoanalyse impliceert een eigenaardige wijsgerige antropologie. De soevereiniteit van het cartesische cogito wordt daarmee onttroond. De mens is niet meer een maar twee met de (en ook met zijn) natuur. Lacan is de typisch menselijke de symbolische orde. Deze orde van de wet en/van de taal zorgt voor een denaturatie van de mens als spreekwezen. Het subject van het zeggen valt nooit samen met het subject van het gezegde. Er is een innerlijke kloof. Betekenaren connoteren

³ Het is veeleer een bevraging van de grond van weten en wetenschap of tenminste van de vooronderstellingen die zich als hun grond voordoen.

⁴ Thomas Nagel vecht vigerende materialistisch monistische opvattingen aan met zijn *What is it like to be a bat* (1974), waarin hij voor geest en subject een eigenstandige plaats naast het materiële opeist.

⁵ Hopelijk brengen deze Vlaamse uitdrukkingen de Nederlandse lezer niet te zeer van de wijs...

en niet *voorbij* het lustprincipe willen gaan zoals bijvoorbeeld de kliniek van de passie en van de verslaving ons leert.

In elk psychoanalytisch proces is er een voortdurend heen en weer tussen stilte en spreken, desintegratie en integratie, deconstructie en constructie, *patience* en *security* (Bion, 1970 p 124), psychoanalytische en psychotherapeutische momenten. Daartussenin is er (met een knipoog naar de evolutietheorie) de 'missing link' als het punt boven de afgrond van waaruit het subject *zich zegt*. Dit subject doet daarbij onophoudelijke pogingen het *juiste* woord of de *juiste* act te vinden. Deze poging is *menschliches*, ja zelfs *alzumenschliches*, maar tegelijk (en juist daarom) steeds tot mislukken gedoemd.

Psychoanalyse tussen wetenschap en kunst

In eerste instantie begaf Freud zich wetenschappelijk op het domein van de neuroanatomie, de neurofysiologie en de thermodynamica. Met zijn project voor een wetenschappelijke psychologie uit 1895 trachtte hij de psychologie binnen te leiden in het kader van de natuurwetenschappen. Hij hoopte dat de scheikunde ooit de stoffen zou isoleren welke gekoppeld zijn aan seksualiteit en neurose. Thermodynamische standpunten zijn terug te vinden in vele psychodynamische en drifteconomische beschouwingen. In 1911 publiceerde hij samen met o.a. Alfred Einstein en Ernst Mach een manifest waarin hij opriep tot wetenschappelijk positivisme (Holton, 1973 p 269). Freud was fervent aanhanger van een wetenschappelijke opvatting van de wereld, die hij beschouwde als een van de hoogste menselijke prestaties. Hij nam afstand van de reactionaire krachten van de religie, van onverifieerbare constructies en van medisch pragmatisme.

Freud (1940) gaf de psychoanalyse als wetenschap wel een speciaal statuut. Elke wetenschap is gebaseerd op observaties en experimenten die totstandkomen via het medium van ons psychisch apparaat. Maar de psychoanalyse *onderzoekt* nu precies dit psychisch apparaat en onderscheidt zich daardoor van de meeste andere wetenschappen. Hij was er zich tevens van bewust dat zijn nieuwe wetenschap problematisch was. Zo kan ze slechts retrospectief en niet voorspellend tewerk gaan en leent ze zich amper voor experimenten. Als we wetenschap definiëren als gesystematiseerde en geformuleerde kennis mag ze evenwel aanspraak maken op wetenschappelijke status. In zijn theorievorming was Freud erg stellig. Hij is vol van eigen ideeën, generaliseert buitensporig en put uit de retorische doos om de lezer nu eens te ontwapenen en dan weer te overtuigen. Sommigen vinden dat hij meer wetenschapper was dan hulpverlener. Hij zou meer belang gehecht hebben aan de ontwikkeling van zijn ideeën dan aan die van zijn patiënten.

Freuds uitvinding van de vrije associatie introduceerde volgens James Strachey de onderzoeksmethode bij uitstek voor onbewuste processen. Zijn psychotherapie is een oude kunst, maar een nieuwe wetenschap. De rationaliteit van de psychoanalyse is immers verbonden met het feit dat ze het pragmatisch empirisme van een loutere techniek overstijgt om uit deze praktijk een methode en een theorie te distilleren: de wetenschap van het onbewuste.

Terwijl Freud zich in belangrijke mate door de natuurwetenschappen liet inspireren problematiseert Lacan een al te naïeve extrapolatie van het psychische uit de biologie. Volgens hem dienen de freudiaanse referenties naar deze wetenschappen ook eerder figuurlijk of metaforisch dan letterlijk te worden opgevat. We moeten de *precieze* manier waarop de biologie ingrijpt op het psychische proberen te vatten. Lacan putte zijn ideeën uit de latere ontwikkelingen binnen de wiskunde, de

Psychoanalyse tussen spiritualiteit en ethiek

Misschien heeft psychopathologie niet zozeer te maken de genen of de hersenen maar met kwesties waarvan we niet willen weten. Het gaat dan om ethische kwesties die betrekking hebben op seksualiteit, agressie, egoïsme en narcisme. Maar evenzeer over spirituele kwesties. Ook in een wereld waaruit het kwaad, geweld en onrecht zijn gebannen zou de mens worstelen met afscheid en verlies, met ziekte en sterfelijkheid, met verschillen tussen mensen, generaties of geslachten.

Aristoteles⁶ heeft het in zijn *Ethica Nicomachea* over drie verschillende vormen van weten: episteme, techne en phronesis. De eerste bevat kennis die contextonafhankelijk is, universeel en onveranderlijk en gebaseerd op een analytische rationaliteit. Voorbeelden zijn de natuur- en de wiskunde. Vervolgens heb je de techne die pragmatisch is, contextafhankelijk en gericht op productie. Ze gebruikt een instrumentele rationaliteit en bepaalt bijvoorbeeld de bouwkunde of andere toegepaste wetenschappen. Er is tenslotte de phronesis die eveneens pragmatisch en contextafhankelijk is maar die gebruik maakt van een waardenrationaliteit. Ze is belangrijk voor het regelen van de interpersoonlijke verhoudingen en kenmerkt volgens Verhaeghe de psychoanalytische onderneming.

Een van de psychoanalytische doelstellingen is dat de patiënt in deze materies met kennis van (eigen) zaken tot meer bewuste keuzes kan komen. Hiervoor dient hij zich vooreerst mentaal te kunnen ontwikkelen. Voldoende maturiteit is immers nodig om ethisch en juridisch volwaardig te kunnen deelnemen aan het volwassen leven. Ook dient hij zich voldoende te kunnen losmaken of distantiëren van zijn gedetermineerdheid om zich *auto-nomos* zijn eigen wet te kunnen stellen. Naar het eind van zijn analyse toe kan de patiënt soms in de buurt komen van de opake kern van zijn wezen. Bedoeld wordt de driftwortel van zijn symptoom of het basisfantasma als onbewust cognitief en affectief script dat zijn verhouding tot de wereld structureert. Finaal kan hij ervoor kiezen zich met deze harde kern te identificeren. Het is à la Nietzsche een soort *amor fati*, waarbij men zijn eigen noodlot omhelst. Dit wordt uitgedrukt in de volgende formuleringen: *Savoir y faire avec son symptome*, de uitvinding van een sinthoom⁷, *enjoy your symptom* (Žižek, 1992).

Literatuur

American Psychiatric Association. (1980) *Diagnostic and statistical manual of mental disorders. DSM-III*. Washington DC: APA.

⁶ Deze gedachtegang ontleen ik aan Verhaeghe (2013 p 91-93)

⁷ Het lacaniaans sinthoom is een soort 'uitvinding' en behelst een oorspronkelijke en eigenzinnige omgang met de reële, opake en in structurele zin traumatische driftwortel van het symptoom. Voor sommige kunstenaars is het sinthoom als een 'kunstgreep' die de horreur van dit reële op vruchtbare wijze naar hun werk weet om te buigen. Hun sinthoom is een manier van genieten die geen beroep doet op de grote Ander. Ze is wel *solitair* maar niet eenzaam. Ze dient tot niets maar verknoopt iets voor het subject zelf en/of kan onrechtstreeks en *solidair* (Geldhof, 2014 p 31) zorgen voor een sociale band. Zonder uitzondering moeten we zien klaar te komen met en iets te maken van het reële van ons symptoom. We zijn door het woord getekend en fundamenteel niet op Ding, drift en trauma afgestemd. Voor wat de finaliteit van de kuur betreft legde Lacan aanvankelijk de nadruk op de doorsteek van het fantasma leidend tot een (relatieve) bevrijding uit de houdgreep van een miserabel genot. Ook identificatie met het symptoom kan een mogelijke conclusie zijn. Sommige eigenzinnige kunstenaars bereiken zelfs zonder analyse dit logisch eindpunt van het sinthoom (zie ook Kinet, 2015). Voor Lacan (1975-1976 in 2005) is James Joyce hiervan een typevoorbeeld.

- Arlow, J. (1982) Psychoanalytic education. A psychoanalytic perspective. *Annual of Psychoanalysis*, 10 p 5-20.
- Badiou, A.(1988) *L'Être et l'événement*. Paris: Seuil.
- Bettelheim, B. (1983) *Freud and Man's Soul*. London: Hogarth Press.
- Bion, W.R. (1970) *Attention and interpretation*. London: Karnac Books, 1986.
- Blackburn, S. (2008) *Goed leven. Een tegendraadse beschouwing over ethiek*. Amsterdam: Lemniscaat.
- Dehing, J. (Red.) (2007) *Hysterie en psychoanalyse. Springlevend ondanks onrustwekkende verdwijning*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Dennett, D. (1995) *Darwin's dangerous idea: Evolution and the meanings of life*. New York: Allen.
- Doidge, N., Simon, B., Gilles, L.A. & Ruskin, R. (1994) Characteristics of psychoanalytic patients under a nationalized health plan: DSM-III-R diagnoses, previous treatment and childhood trauma. *Am. J. Psychiatry*, 151 p 586-590.
- Etchegoyen, R.H. (1999) *The fundamentals of psychoanalytic technique*. London/ New York : Karnac Books, 2nd Edition.
- Eysenck, H.J. (1985) *Decline and fall of the Freudian Empire*. London: Viking.
- Freud, S. (1914) Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging. *P.B. I. Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Amsterdam/Meppel: Boom p 59-132.
- Freud, S. (1916-1917) Colleges inleiding tot de psychoanalyse *I.P. 1/2. Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Freud, S. (1930) Goetheprijs. *Freud Werken 10*. Amsterdam: Boom p 11-19.
- Geldhof, A. (2014) *Alleen met kunst. Drie gevalstudies over het sinthoom*. Leuven-Den Haag: Acco.
- Geyskens, T.& Van Haute, P. (2003) *Van doodsdrift tot hechtingstheorie. Het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*. Amsterdam: Boom.
- Grosz, S. (2013) *The examined life. How we lose and find ourselves*. London/New York : Norton.
- Holton, G. (1973) *Thematic origins of scientific thought : Kepler to Einstein*. Cambridge//London : Harvard University Press, 1988.
- Houellebecq, M. (1999) *Elementaire deeltjes*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Joseph, B. (1985) Transference: the total situation. *Int J. Psychoan.* 66 p 447-454.
- Kandel, E.R. (1998) A new intellectual framework for psychiatry. *American Journal of Psychiatry*, 155 p 457-469.
- Kernberg, O.F. (1999) Psychoanalysis, psychoanalytic psychotherapy and supportive psychotherapy: contemporary controversies. *Int. J. Psychoanal.* 80, p 1075-1091.
- Kinet, M. (2006) *Freud & Co in de Psychiatrie – Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2013) De vierkantswortel van super. Supervisie vanuit klinisch psychotherapeutisch perspectief. In: Hebbrecht M.& Vliegen N. (red.) *Supervisie. Van psychoanalyse en psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 123-140.
- Kinet, M. (2015). Het sinthoom als kunstgreep. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* (1) p 70-72.
- Klein, M. (1957) Envy and gratitude. In : *The writings of Melanie Klein. (Vol IV)*. London: Hogarth Press (1975).
- Lacan, J. (1953) Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. In: *Ecrits*. Paris: Du Seuil p 237-322.
- Lacan, J. (1986) *Le Séminaire. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.

- Lacan, J. (1973) *Le Séminaire. Livre XI. 1964. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (2005) *Le Séminaire. Livre XXIII. 1975-1976. Le sinthome*. Paris : Du Seuil.
- Luyten, P. (2001) Psychoanalyse: de berichten over mijn dood zijn (opnieuw) sterk overdreven. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1 p 5-23.
- McDougall, J. (1978) *Plaidoyer pour une certaine anormalité*. Paris: Folio-Gallimard.
- Murakami, H. (2008) *Na de aardbeving*. Amsterdam : Atlas.
- Nagel, T. (1986) *A view from nowhere*. London : Oxford University Press.
- Nietzsche, F. (1882) *De vrolijke wetenschap*. Amsterdam: Arbeiderspers, 2003.
- Nieweg, E.H. (2005) De psychiater in spagaat: over de kloof tussen natuur- en geesteswetenschappen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 47 p 239-248.
- Nozick, R. (1974) *Anarchy, state and utopia*. New York : Basic Books.
- Popper, K.R. (1963) *Conjectures and refutations*. London : Routledge.
- Sacks, O. (1984) *A Leg to Stand on*. London: Duckworth.
- Safouan, M. (2005) *Lacanianana. Les Séminaires de Jacques Lacan. 1964-1979*. Paris: Fayard.
- Spinoza, B. (1979) *Ethica*. (vert. en aantekeningen N. Van Suchtelen). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Stern, D. (2004) *The present moment in psychotherapy and everyday life*. New York: Norton.
- Symington, N. (1986) *The analytic experience*. London: Free Association Books.
- Thys, M. (1998) Tussen psychose en mystiek – Bion en de filosofie. In: Jef Dehing (red). *Een bundel intense duisternis*. Leuven/Apeldoorn: Garant p 85-100.
- Thys, M. (2006) Beter worden van waarheid. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*. 12^e jaargang (2) p 136-142.
- Vliegen, N. & Leroy, C. (red.) (2001) *Het Moederland? De vroegste relatie tussen moeder en kind in de psychoanalytische therapie*. Leuven: Acco.
- Verhaeghe, P. (2013) Psychoanalytische opleiding-een contradictio in terminis. Welke kennis voor wie? In: M. Hebbrecht & N. Vliegen (red.) *Supervisie in psychoanalyse en psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 87-106.
- Verhaeghe, P. (2015). *Autoriteit*. Antwerpen/Amsterdam: De Bezige Bij.
- Winnicott, D.W. (1956) Primary maternal preoccupation. In : *Through paediatrics to psychoanalysis*. London: Karnac Books, 1992.
- Winnicott, D.W. (1986) *Holding and interpretation: Fragment of an Analysis*. London: Karnac Books, 1989.
- Žižek, S. (1992) *Enjoy your symptom!* London/New York: Routledge.
- Žižek, S. (2015) *Event. De filosofie van de gebeurtenis*. Amsterdam: Boom.